

ΧΑΛΚΙΝΟ ΕΜΒΟΛΟ ΠΛΟΙΟΥ

Τα τελευταία χρόνια έχει δοθεί ιδιαίτερη ώθηση στην μελέτη των θεμάτων της αρχαίας ναυπηγικής και της ναυσιπλοΐας στην περιοχή της Μεσογείου - το κέντρο του αρχαίου κόσμου.

Απόδειξη το παρόν 4ο, ήδη, διεθνές συμπόσιο με θέμα την “Ναυπηγική στην Αρχαιότητα”, που οργάνωσε και πάλι το δραστήριο “Ελληνικό Ινστιτούτο Προστασίας Ναυτικής Παράδοσης” με ψυχή και νούν τον ακάματο καλό φίλο κ. Χάρη Τζάλα, τον οποίο και ευχαριστώ για την ευγενική του πρόσκληση συμμετοχής.

Για να προχωρήσει όμως θετικά η μελέτη των θεμάτων αυτών και να πλησιάσουμε στην κατανόηση των λεπτομερειών και στην γνώση των διαδικασιών, που επέτρεψαν στον άνθρωπο των χιλιετιών που πέρασαν να διακινηθεί (είτε ειρηνικά, είτε πολεμικά) στον θαλάσσιο χώρο της ανατολικής Μεσογείου, πρέπει πρώτα να συλλέξουμε και να καταγράψουμε όλες τις δυνατές πληροφορίες και γνώσεις από τις αρχαίες φιλολογικές πηγές, καθώς και τα αρχαιολογικά ευρήματα, που είναι στη διάθεσή μας. Η στην συνέχεια συνθετική επεξεργασία των στοιχείων αυτών είναι εκείνη που θα καταστήσει δυνατό τον σχηματισμό μίας καλλίτερης και σαφέστερης συνολικής εικόνας του θέματος.

Μέσα σε αυτό το πνεύμα βρίσκεται η παρουσίαση σήμερα ενός χάλκινου αρχαίου, που φυλάσσεται και εκτίθεται στο εποπτευόμενο από την Α' Εφορεία Αρχαιοτήτων (Ακροπόλεως), “Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου”, στην Πλάκα. Το αρχαίο αυτό μαζί με πολλές άλλες αξιόλογες αρχαιότητες καθώς και μνημεία της μεσαιωνικής μας και νεώτερης τέχνης, ανήκε στην σημαντική ιδιωτική συλλογή του Παύλου και της Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου, που δωρήθηκε το 1972 στο Κράτος και στεγάζεται σήμερα στο κομψό νεοκλασικό σπίτι της οδού Θεωρίας και Πανός στην Πλάκα, στα ριζά της Ακρόπολης¹.

Το χάλκινο αυτό αρχαίο (αρ. ευρ. Μουσείου 138) είναι μέχρι τώρα αδημοσίευτο και παραμένει άγνωστο, αν και αναφέρεται στον κατατοπιστικό κατάλογο της έκθεσης του Μουσείου, που συνέταξε και εξέδωσε το 1985 η αρχαιολόγος κα Μαρία Μπρούσκαρη².

Πρόκειται για μία χάλκινη τριγωνική θήκη, που έχει την μορφή ρύγχους θαλασσινού ζώου, με πτυχωτό δέρμα και σειρές δοντιών κάτω. Η θήκη είναι ακέραιη (πλην μιας μικρής απόκρουσης στην άνω απόληξη), μήκους 0,35μ., κοίλη εσωτερικά και χυτευμένη ενιαία με την μέθοδο του “χαμένου κεριού”. Το μέταλλο της θήκης είναι σχετικά παχύ (παχ. 0,04μ.) και οι πτυχώσεις χυτευμένες, ενώ οι σειρές των δοντιών είναι εγχάρακτες “εν ψυχρώ”, δηλ. μετά την χύτευση του αντικειμένου. Οι δύο ελλειψοειδείς οφθαλμοί του κήτους (0,025 X 02) είναι κενοί, ίσως άλλοτε πληρούμενοι από άλλη ύλη, όπως κενά είναι επίσης και τα ρουθούνια.

Το ρύγχος του ζώου είναι μακρουλό και θα κάλυπτε το άκρο ενός ξύλινου εμβόλου, στο οποίο στερεωνόταν με μεγάλα χάλκινα καρφιά (μήκους 0,065μ. το καθένα). Κρίνοντας από τις σωζόμενες τρύπες υπήρχαν τρία καρφιά στην περιφέρεια του ανοίγματος της θήκης (σώζονται 2) και δύο στην κάτω επίπεδη επιφάνεια, που δεν σώζονται όμως σήμερα. Σήμερα επίσης δεν διατηρούνται στο εσωτερικό ίχνη της απόληξης του ξύλινου εμβόλου, που θα ήταν, κρίνοντας από την μορφή της θήκης, ορθογώνιας διατομής, πλάτους περίπου 0,065μ.

Σύμφωνα με πληροφορίες του συλλογέα, βρέθηκε στον Κορινθιακό κόλπο, γεγονός που εάν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, σημαίνει ότι το αρχαίο θα έκειτο στην ιλύ του πυθμένα της θάλασσας, αφού δεν παρουσιάζει φθορές από την παραμονή του στην θάλασσα, ούτε έχουν επικαθίσει σε αυτό ιζήματα, ούτε έχει προσβληθεί από μικροοργανισμούς, όπως συμβαίνει σε ανάλογες περιπτώσεις (πρβλ. χάλκινα ναυαγίου Αντικυθήρων, κ.άλ.)

Η σχετικά φυσιοκρατική απόδοση των χαρακτηριστικών του θαλασσινού ζώου με το πεπλατυσμένο ρύγχος, το πτυχωτό δέρμα και την ποικιλία των δοντιών, επιτρέπει την αναζήτηση του είδους, στον πραγματικό κόσμο των ζώων της θάλασσας.

Για την ταύτιση απευθύνθηκα στο διεθνώς γνωστό “Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας” στην Κηφισιά, και ευχαριστώ ιδιαίτερα την ψυχή του Μουσείου κα Νίκη Γουλανδρή για την βοήθεια της, καθώς και τον επιστημονικό συνεργάτη του Μουσείου ζωολόγο κο Αχιλλέα Δημητρόπουλο για τις πληροφορίες του.

Το χάλκινο του Μουσείου Κανελλοπούλου ταυτίστηκε αμέσως από τον κο Δημητρόπουλο ως αποδίδον κεφαλή καρχαρία/σκυλόψαρου επιβεβαιώνοντας έτσι τις πρώτες σκέψεις. Η αρχική όμως σύλληψη του αρχαίου καλλιτέχνη, να αποδώσει δηλαδή ένα από τα πάνω από 20 είδη καρχαρία που επι-

χωρίαζαν στην Μεσόγειο, ξεστράτισε, αφού τελικά κατέληξε να κατασκευάσει ένα φανταστικό ζώο με την προσθήκη χαρακτηριστικών θηλαστικών ζώων της στεριάς.

Ο λοβός του ρουθουνιού, η θέση του ματιού στο μέσο του κεφαλιού, η θέση του στόματος στο κάτω μέρος του κεφαλιού και τα μυτερά μεσαία δόντια είναι όλα χαρακτηριστικά του καρχαρία που είναι ψάρι, όχι θηλαστικό. Αντίθετα ο σχηματισμός των ρουθουνιών, η μικρή γλώσσα που εξέχει, τα ακραία πλακοειδή δόντια είναι χαρακτηριστικά χερσαίων θηλαστικών, όπως το άλογο ή ο σκύλος, δηλαδή ζώα φυτοφάγα ή παμφάγα. Η πτύχωση του δέρματος και η ανύψωση του ρύγχους, που δεν απαντούν στον πραγματικό καρχαρία, μπορεί κατά τον κο Δημητρακόπουλο, να αποδοθούν στο γεγονός ότι ο αρχαίος καλλιτέχνης θα μελέτησε τον καρχαρία από αποξηραμένο ή χημικά διατηρημένο, νεκρό πια παράδειγμα.

Τα είδη του καρχαρία κυμαίνονται στο μήκος τους από 1-8μ. αλλά τα περισσότερα είναι 3-5μ. και υπήρξαν πάντοτε επικίνδυνα, το φόβητρο των ναυτικών και των ψαράδων της Μεσογείου όλων των εποχών.

Η περιγραφή του χάλκινου αντικειμένου του Μουσείου Κανελλοπούλου έκανε σαφή, πιστεύω, την χρήση του: πρόκειται για την μεταλλική ενισχυτική απόληψη του ξύλινου εμβόλου ενός πολεμικού πλοίου. Το έμβολο γενικά, τοποθετημένο στο ύψος της ισάλου γραμμής, υπήρξε πολεμικό εξάρτημα των αρχαίων ελληνικών πλοίων καθ' όλη την αρχαιότητα, όπως απέδειξαν οι σχετικές μελέτες, ιδιαίτερα του Cecil Torr, του J. Morrison και του καθηγητή L. Casson³.

Ίσως εφεύρεση των φοινικικών ναυτικών πόλεων της ανατολικής Μεσογείου, το έμβολο και η χρήση του φαίνεται ότι εισάγονται στον ελληνικό χώρο κατά τον 9ο αι. π.Χ., πιθανότατα αρχικά στις ευβοϊκές πόλεις, όπως το Λευκαντί⁴. Η κατασκευαστική αυτή λεπτομέρεια, δηλαδή η ύπαρξη κεντρικού επιθετικού εμβόλου, προϋποθέτει τώρα και βασικές νέες τροποποιήσεις στην τεχνική της κατασκευής των πλοίων, ώστε να ενισχυθεί το σκαρί του πλοίου, για να μπορεί αυτό να εμβολίσει, αλλά και για να ανθέξει στον κλυδωνισμό και στην πίεση του εμβολισμού. Αλλά επίσης και νέα εξάσκηση του έμψυχου υλικού (των ναυτικών) προϋποτίθεται, για την εκτέλεση των κατάλληλων ελιγμών που απαιτεί ο εμβολισμός του εχθρικού πλοίου και την διεξαγωγή της μάχης που ακολουθούσε.

Το έμβολο υπήρξε ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των ελληνικών πολεμικών πλοίων κατά τους γεωμετρικούς, αρχαϊκούς, κλασικούς και ελληνιστικούς

χρόνους και χρησιμοποιήθηκε επίσης από την ρωμαϊκή ναυτική, πολεμική μηχανή.

Ήδη από νωρίς το ξύλινο έμβολο απέκτησε μεταλλική ενίσχυση (χάλκινη ή σιδερένια), ώστε και το πλήγμα που θα επέφερε στο αντίπαλο πλοίο να είναι καίριο και αποτελεσματικό. Η πιο συνηθισμένη μορφή που έλαβε η μεταλλική αυτή επένδυση, ήταν της κεφαλής του κερασφόρου κριού, απ' όπου έλαβε και το όνομα του γενικά το έμβολο: "κριός" (Ram στα αγγλικά). Σε αυτό ακολουθούσε προφανώς την παρόμοια χρήση της κεφαλής του κριού στο ομώνυμο πολιορκητικό στεριανό μηχανήμα των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων⁵. Η δύναμη ώθησης που χαρακτηρίζει το ζώο κριός και που αποτελεί κυριότατο γνώρισμα ανδρείας και υπεροχής στην μάχη, έγινε προφανώς η αιτία της χρησιμοποίησης μεταφορικά του ονόματος, καθώς και της ίδιας της μορφής της κεφαλής του ζώου, και στα έμβολα των πολεμικών πλοίων των Ελλήνων.

Όμως εκτός από τον κριό χρησιμοποιήθηκε για την επένδυση του εμβόλου και η μορφή της κεφαλής του κάπρου, κυρίως στα πολεμικά πλοία των Σαμίων⁶. Τα υπόλοιπα, ολίγιστα μεταλλικά έμβολα που έχουν διασωθεί μέχρι σήμερα, ή που απεικονίζονται σε αρχαία έργα τέχνης, είναι οδοντωτά και δεν φέρουν συγκεκριμένη μορφή ζώου, εκτός από το έμβολο του Μουσείου Κανελλοπούλου, που παρέμεινε όμως άγνωστο στην σχετική βιβλιογραφία.

Το χάλκινο έμβολο του Μουσείου Κανελλοπούλου με την μορφή του θαλασσινού ζώου είναι μικρού μεγέθους (μηκ. 0,35μ.) και μικρού βάρους (4,165 gr.) και εξ αυτών προϋποθέτει μικρό πολεμικό πλοίο. Εάν αποκλεισθεί η πιθανότητα ο χάλκινος "κριός" Κανελλοπούλου να ανήκε σε αναθηματικό, μικρογραφικό πλοίο, τότε πρέπει κανείς να στραφεί σε πραγματικό πολεμικό πλοίο, μικρών όμως διαστάσεων.

Από τις φιλολογικές πηγές και τους αρχαίους ιστορικούς γνωρίζουμε ότι κατά την μέση ελληνιστική εποχή παρατηρείται μια γενική στροφή προς τα μικρά και ευέλικτα πλοία, σαν αντίρροπη προφανώς τάση προς την παρατηρούμενη σύγχρονη υπερβολική αύξηση του όγκου των πλοίων ορισμένων πλούσιων ναυτικών δυνάμεων.

Παράλληλα, κατά τον 3ο και 2ο αι. π.Χ. παρατηρείται μια σημαντική αύξηση του φαινομένου της πειρατείας, ιδιαίτερα στις ανατολικές ακτές της Αδριατικής και στο Ιόνιο. Κυριώτερος πειρατικός λαός ήταν την εποχή αυτή οι Ιλλυριοί, γνωστοί και ως Λιβυρνοί⁷. Αυτοί, φαίνεται, ότι εισήγαγαν τον τύπο του μικρού και ευέλικτου πλοιαρίου, που έγινε γνωστό με το όνομα "λέμβος".

Είναι ενδιαφέρον ότι ο νέος αυτός τύπος ελαφρού πλοίου, αφού δοκιμάστηκε με επιτυχία από τους πειρατές —με οδυνηρές συνέπειες για όλες τις παράλιες ελληνικές πόλεις— έγινε αποδεκτός και από ορισμένες οργανωμένες ελληνικές ναυτικές δυνάμεις, όπως η Σπάρτη και η Μακεδονία. Στην συνέχεια με την ονομασία “Λιβυρνίς” έγινε ο βασικός τύπος πλοίου στο ναυτικό της αυτοκρατορικής Ρώμης⁸.

Η λέμβος φαίνεται ότι διακρινόταν σε διάφορους τύπους, ανάλογα με τις διαφορετικές χρήσεις της. Όταν χρησιμοποιείτο ως μάχιμη μονάδα, διατηρώντας πάντοτε το επίμηκες και ευέλικτο αρχικό της σχήμα, μπορούσε να φέρει μέχρι και 50 κωπηλάτες, να έχει διώροφη θέση γι’ αυτούς, καθώς επίσης οξεία πλώρα και ίσως και έμβολο. Την ύπαρξη πάντως εμβόλου στις λέμβους αμφισβητούν οι περισσότεροι νεότεροι μελετητές των ναυτικών θεμάτων⁹.

Άλλος, παρόμοιος τύπος ελαφρού πλοίου εμφανίζεται τους χρόνους αυτούς, - πάντοτε σε σχέση με τις λέμβους - και φέρει το όνομα “πρίστις”, ακριβώς από το ομώνυμο θαλασσινό κήτος¹⁰. Το κήτος πρίστις είναι γνωστό από την αρχαία γραμματολογία, ήδη από τον 5ο αι. π.Χ. και αναφέρεται από τον κωμικό Επίχαρμο, τον Αριστοτέλη, τον ιστορικό Πολύχαρμο και τους μεταγενέστερους Οππιανό και Αιλιανό¹¹. Το κήτος αυτό (γνωστό στην ζωολογία σήμερα ως PRISTIS ANTIQUORUM) έχει σώμα μεγάλο, επίμηκες και χαμηλό, ισχυρότατη ουρά και ιδιαίτερα μακριά σιαγόνα με δύο σειρές ισχυρότατων, πριονωτών δοντιών. Τα χαρακτηριστικά αυτά του κήτους προφανώς μιμείται ο τύπος του πλοίου που φέρει και το όνομά του, για να σκορπίζει στον εχθρό τον φόβο, ακόμη και με την θέα του.

Πιθανότατα όμως και άλλα θαλασσινά ζώα, όπως το επίφοβο σκυλόψαρο, έδωσαν τη μορφή τους για την κατασκευή εμβόλων πλοιαρίων του τύπου αυτού, όπως το έμβολο του Μουσείου Κανελλοπούλου. Στην έμπνευση αυτή ίσως έπαιξε κάποιο ρόλο και η ιδιαίτερα αγαπητή στην ελληνιστική περίοδο παράσταση της μυθικής, φοβερής, θαλασσινής Σκύλλας, με τις τρεις απολήξεις σε μορφή κυνοκεφάλων, όπως μας περιγράφεται ήδη από το ομηρικό έπος (Οδύσσεια, μ’ 85 κ.επ.) και γνωρίζουμε από έργα του 4ου αι. π.Χ.¹²

Πάντως, πιστεύω, ότι η μη ανταποκρινόμενη στην πραγματικότητα πτύχωση του δέρματος της κεφαλής του καρχαρία που παρατηρείται στο έμβολο του Μουσείου Κανελλοπούλου, μπορεί να εκπληρούσε και λειτουργική ανάγκη αφού το πτυχωτό μέταλλο θα αντιστεκόταν καλλίτερα στις πιέσεις ενός εμβολισμού.

Εάν υπάρχει αμφιβολία από τους νεωτέρους μελετητές για την ύπαρξη εμβόλου στις λέμβους, μια αναφορά του Τίτου Λίβιου καθιστά βέβαιη, πάντως, την ύπαρξη εμβόλου στις πρίστεις. Ο Ρωμαίος ιστορικός σε μια περίπτωση μεταφράζει την αντίστοιχη αναγραφή του Πολύβιου, που αναφέρει “πρίστιν”, σε “NAVE ROSTRATA”, δηλαδή πλοίο με έμβολο (rostrum). Ο Πολύβιος συγκεκριμένα αναφέρει (18.1.1) ότι το 197 π.Χ. ο Φίλιππος ο Ε΄ της Μακεδονίας απέπλευσε “πέντε λέμβους έχων και μίαν πρίστιν”, και ο Τίτος Λίβιος, όταν αναφέρεται στο ίδιο γεγονός, σημειώνει μεταφράζοντας τον Πολύβιο, ότι ο Φίλιππος απέπλευσε “CUM QUINQUE LEMBIS ET UNA NAVE ROSTRATA” (32,32,9).

Η απόδοση αυτή του Τίτου Λίβιου, δεν πρέπει να οφείλεται σε σύγχυση και άγνοια του ιστορικού, όπως υπέθεσαν ορισμένοι μελετητές¹³, αλλά σημαίνει ακριβώς ότι στους μικρούς ναυτικούς σχηματισμούς του Φιλίππου και του Νάβι της Σπάρτης, οι λέμβοι αποτελούσαν το πλήθος, ενώ ολιγαριθμότερες πρίστεις ήσαν πλοία πιο ενίσχυμένα και αξιόμαχα, ίσως εκτελώντας το ρόλο της ναυαρχίδας του στολίσκου.

Τούτο προφανώς γνώριζε ο ρωμαίος ιστορικός και προκύπτει έμμεσα και από την άλλη περίπτωση, όπου ο Πολύβιος αναφέροντας τα καθέκαστα της ναυμαχίας της Χίου (201 π.Χ) σημειώνει (16, 2-8), ότι ο Φίλιππος ο Ε΄ της Μακεδονίας είχε στόλο συνολικά μεν 150 μικρών πλοίων, υποδηλώνεται όμως σαφώς ότι οι πρίστεις ήσαν οι ολιγώτερες αριθμητικά: “λέμβοι δε συν ταις πρίστεισιν εκατόν και πεντήκοντα”.

Ο Τ. Λίβιος αναφέρει (44.28.1) ακόμη, ότι πρίστεις είχε στο στόλο του και ο Περσέας της Μακεδονίας.

Μετά τις τελευταίες αυτές μνείες η πρίστις, ως τύπος πλοίου, δεν αναφέρεται ξανά στην αρχαία γραμματολογία, πράγμα που μαρτυρεί ότι ο τύπος έπεσε σε αχρηστία και ξεπεράστηκε από άλλους τύπους πολεμικών πλοίων. Εάν κρίνουμε από τις ιστορικές πηγές, η διάρκεια της χρήσης της πρίστις δεν υπερβαίνει συνολικά τον ένα αιώνα, δηλαδή από τα μέσα περίπου του 3ου αι. π.Χ. μέχρι τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Μέσα σε αυτό το περιεχόμενο είναι δυνατόν να ερμηνεύσει κανείς και να χρονολογήσει τον χάλκινο “κριό” του Μουσείου Κανελλοπούλου: προσηλωμένο στο έμβολο ενός μικρού πλοίου, πιθανότατα τύπου πρίστις, εικονογραφούσε ακριβώς την μορφή ενός επίφοβου θαλασσινού ζώου, όπως ο καρχαρίας. Παράλληλα, από την διάρκεια γενικά της χρήσης του τύπου του πλοίου, μπορεί και ο χάλκινος σωζόμενος “κριός”, να χρονολογηθεί αντίστοιχα από

τα μέσα του 3ου αι. μέχρι τα μέσα του 2ου αι. π.Χ., γεγονός που συμφωνεί και με την τεχνολογική απόδοση των χαρακτηριστικών και λεπτομερειών του χάλκινου εμβόλου.

Ελπίζω, ότι νέα αρχαιολογικά ευρήματα στο μέλλον θα επιβεβαιώσουν την πιο πάνω σειρά των συλλογισμών και θα μας επιτρέψουν μια καλλίτερη αναγνώριση του τύπου αυτού του μικρού, αρχαίου πολεμικού πλοίου, της πρίστης, και των ιδιαίτερων κατασκευαστικών χαρακτηριστικών της, όπως το χάλκινο έμβολο.

Πέτρος Γ. Καλλιγιάς

Έφορος των Αρχαιοτήτων

Διευθυντής της Ακροπόλεως

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μ. Μπρούσκαρη, Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου, *ΑΑΑ IX* (1976), 130-152 – Π. Γ. Καλλιγιάς, *ΑΔ 45* (1990) Χρονικά 15-16.
2. Μ. Μπρούσκαρη, Το Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου – Οδηγός, Αθήνα 1985, 46 και διορθωμένη έκδοση του 1994). Τα σχέδια του εμβόλου, που συνοδεύουν το παρόν άρθρο, συντάχθηκαν από τον κ. Κ. Καζαμιάκη αρχιτέκτονα-τοπογράφο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ακροπόλεως, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά.
3. C. Torr, *Ancient Ships*, Chicago 1964², J. S. Morrison and R. T. Williams, *Greek Oared Ships 900-322 BC*, Cambridge 1968; L. Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Princeton 1986².
4. M. Popham, An Early Euboean Ship, *Oxf. Journ. of Arch.* 6 (1987), 353 ff.; P. G. Calligas, Early Euboean Ship Building, *Τρόπικ II*, Αθήνα, 1990, 77-83.
5. E. Kunze, *Rammbock, Olympia Bericht V*, Berlin 1956, 75-78; Γ. Σ. Κορρέ, *Τα μετά Κεφαλών Κριών Κράνη*, Αθήναι 1970, 252-3.
6. L. Casson (βλ. σημ. 3), σελ. 63-4, σημ. 104 και 109. Μορφές διαφόρων ζώων στα έμβολα πλοίων που εικονίζονται σε αττικά μελανόμορφα αγγεία του 6ου αι. π.Χ. βλ. L. Casson, figs. 81, 82, 85, 88, 89, 90.
7. H. Bengtson, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος*, (μεταφρ. Α. Γαβρίλη) Αθήνα 1979, 358. Για την πειρατεία των Αιτωλών, βλ. Γερ. Κατωπόδη, *Αιτωλική Συμπολιτεία*, Αθήναι 1977, 440 κ. εξ.
8. L. Casson (βλ. σημ. 3), σελ. 125-127 και 141-142.
9. Βλ. αντίθετα L. Casson (σημ. 3), 126, σημ. 107.
10. Για το πλοίο "πρίστις" βλ. L. Casson (σημ. 3), 127, όπου και παραπομπές στους ιστορικούς Πολύβιο και Τίτο Λίβιο. Μ. Μ. Σίμψα, *Το Ναυτικό στην Ιστορία των Ελλήνων*, Αθήναι 1982, 333.
11. Για το θαλασσινό κήτος "πρίστις" βλ. Αριστοτέλους, *Περί τα Ζώα Ιστορίαι*, 566, β, 3. Επιχάρμου, *Αποσπ.* 59. Οππιανού, *Αλιευτικά I*, 370. Αιλιανού *Περί Ζώων Ιδιότητος*, 9, 49.
12. Π. Θέμελης, Σκύλλα Ερετριακή, *Αρχ. Εφημ.* 1979, 118-153.
13. Το rostrum-ι, στα λατινικά σημαίνει ρύγχος ζώου και έμβολο πλοίου και μεταφορικά το βήμα της Αγοράς, γιατί εκεί υπήρχαν έμβολα πλοίων από κάποια ναυμαχία.

**ABRIDGED TRANSLATION OF DR. PETROS CALLIGAS PAPER,
BY THE EDITOR**

BRONZE RAM OF A SHIP

This bronze ram is part of the important private collection of Pavlos and Alexandra Canellopoulos, donated in 1972 to the Greek State and housed today in the "Pavlos and Alexandra Canellopoulos Museum, Plaka (Athens), supervised by the Ephorate of the Acropolis.

It is hollow, shaped in the form of a sea animal muzzel, of 0.35 m length. The thickness of the metal is 0.04 m.

The two elliptic eyes as well as the nostrils are vacant. Two of the three nails that fastened the metal to a piece of wood that penetrated the interior of the ram still exist.

From informations provided by the collector it was found on the sea-bed of the Corinthian gulf.

It is believed from informations provided by the Goulandris' Museum of Natural History, that the ancient artist was initially aiming to represent the muzzel of a shark, although the final result is a fantastic creature.

The bronze ram at Canellopoulos Museum is small in length (0.35 m) and weights only 4.165 kgs. If we exclude the possibility of it pertaining to a small votive ship, it then may have belonged to a real war-ship, but of small dimensions.

Litterary sources enumerated by the author refer to a light war-ship called "Pristis" and a parallel is drawn between a specie of Mediterranean shark, the "Pristis Antiquorum" and such a craft.

The "Pristis" war-ship existence is recorded for a century, i.e. between the IIIrd and IIrd c. B.C. and the characteristics of this ram concord with such a dating.

H.T.

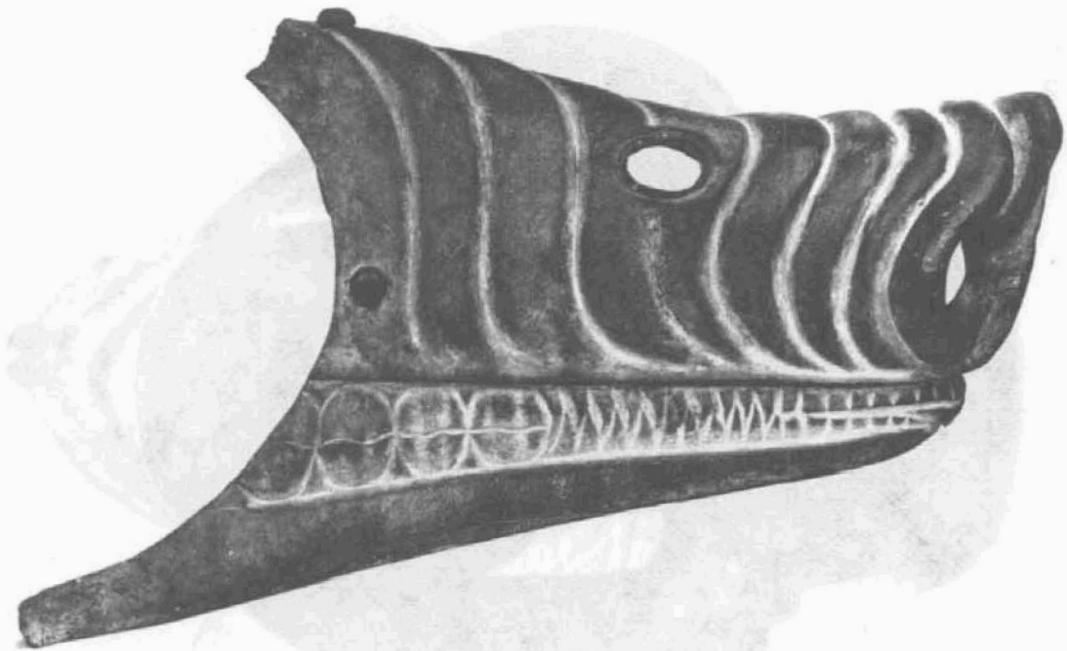

Fig. 1

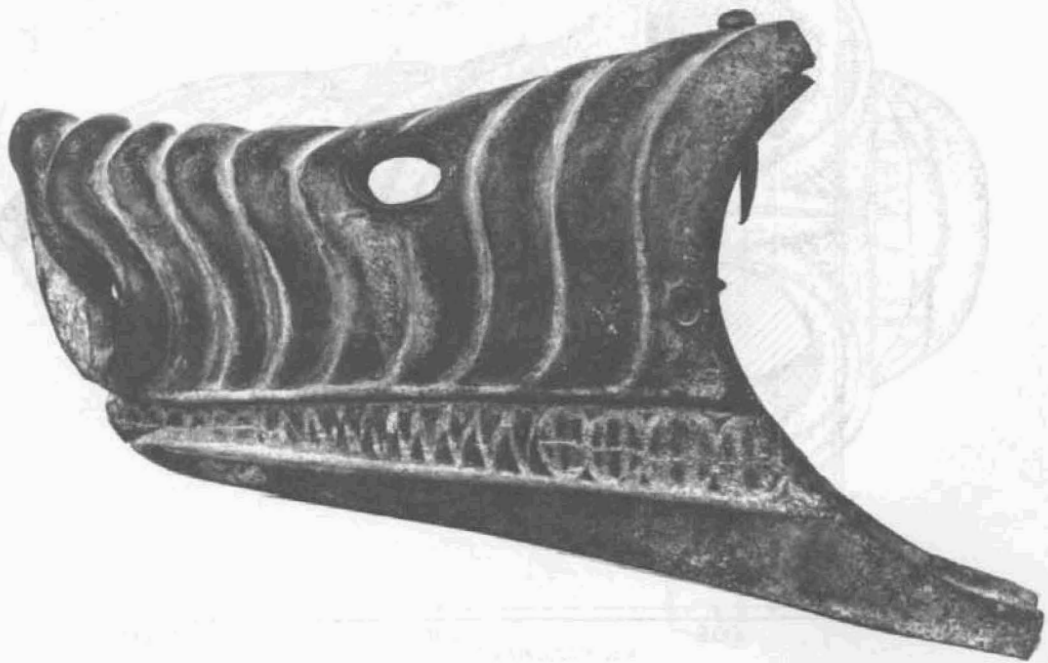

Fig. 2

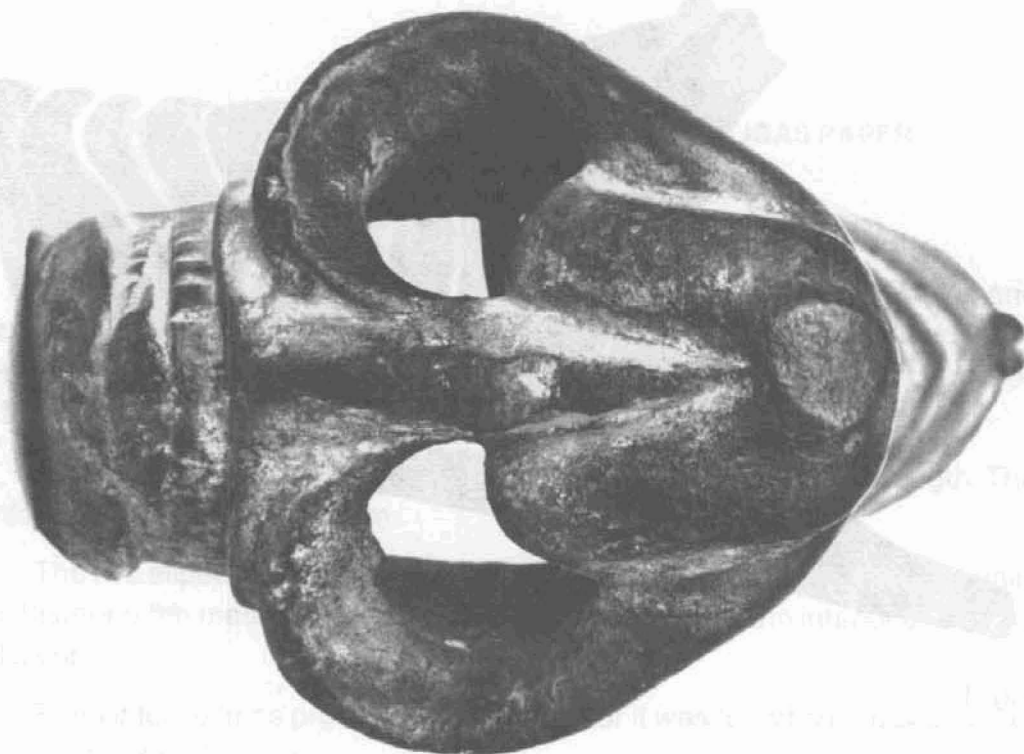
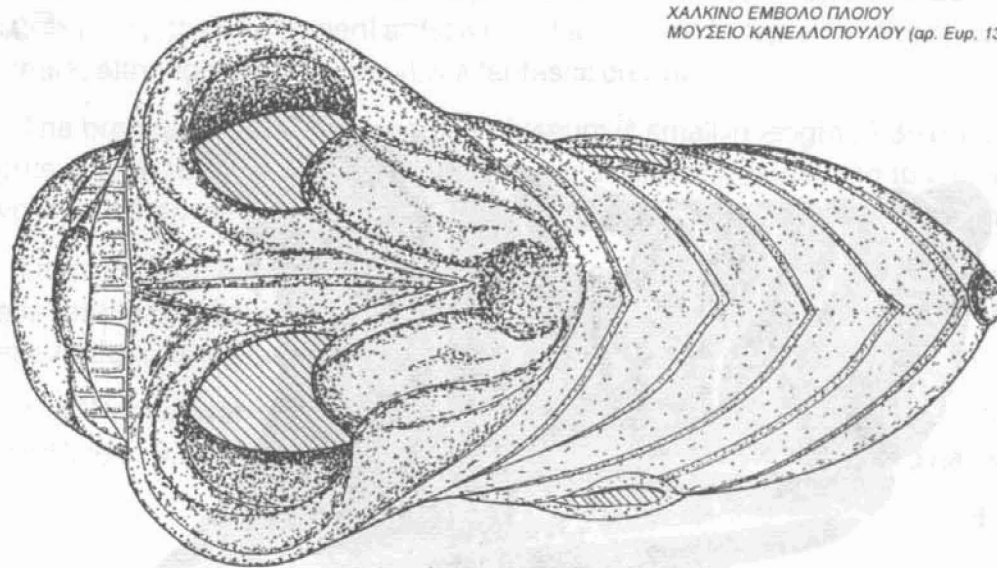
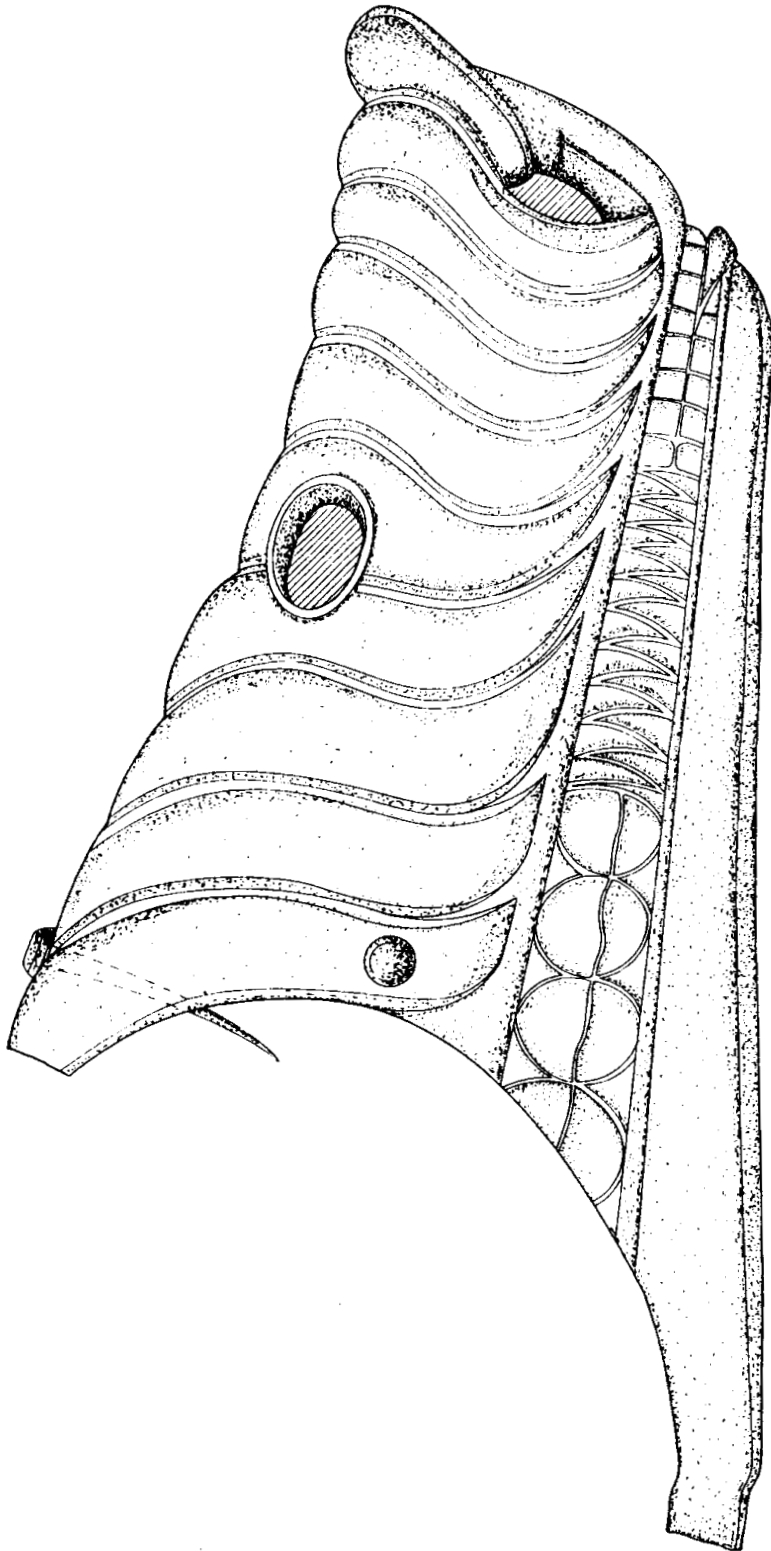

Fig. 3

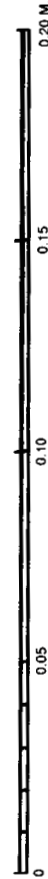
Fig. 4

ΧΑΛΚΙΝΟ ΕΜΒΟΛΟ ΠΛΟΙΟΥ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ (αρ. Ευρ. 139)

ΧΑΛΚΙΝΟ ΕΜΒΟΛΟ ΠΛΟΙΟΥ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΝΕΛΟΠΟΥΛΟΥ (αρ. Εμπ. 139)

λοιστερα πλαγια οψη

Κ.Ν. ΚΑΖΑΜΙΑΚΗΣ

Fig. 5

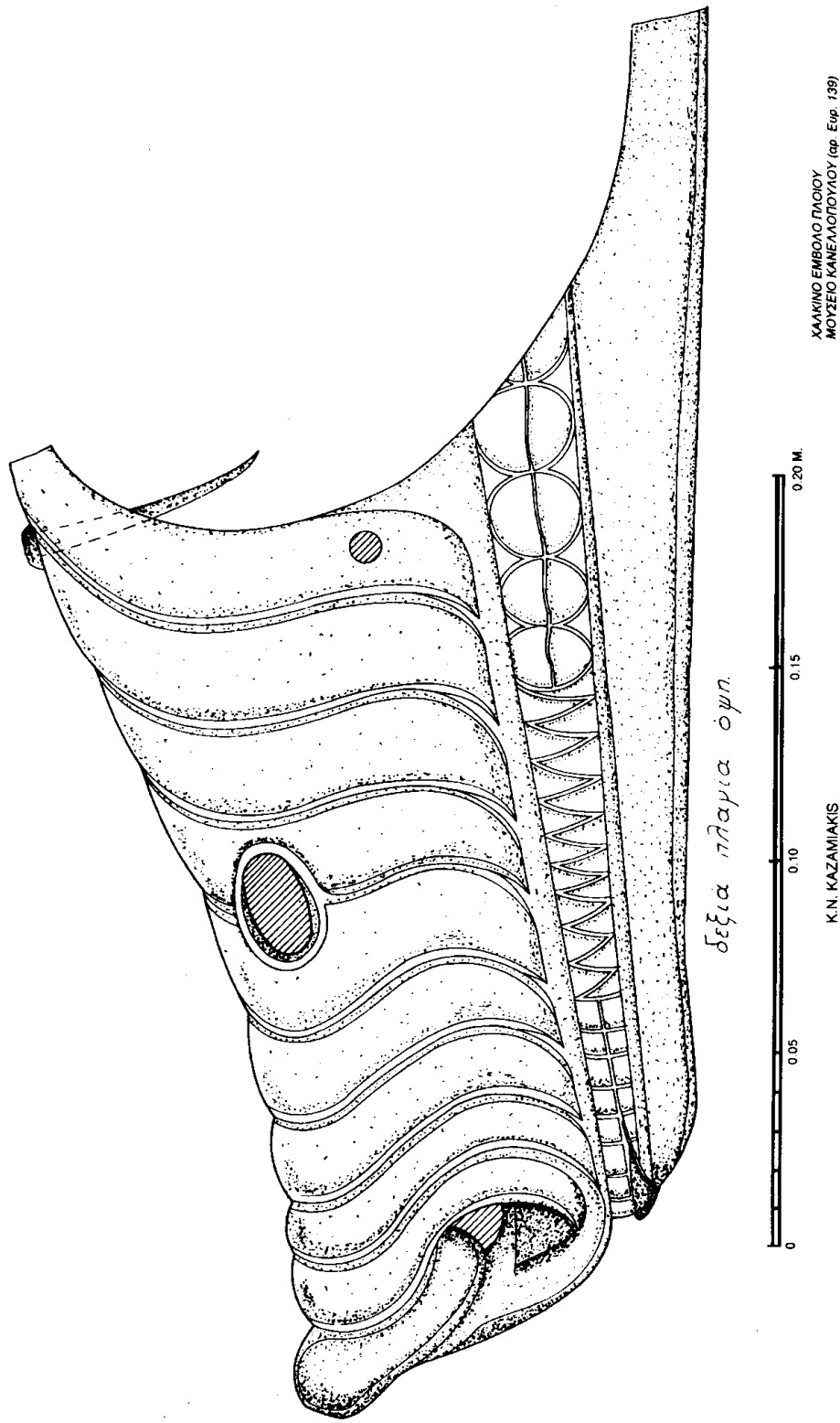
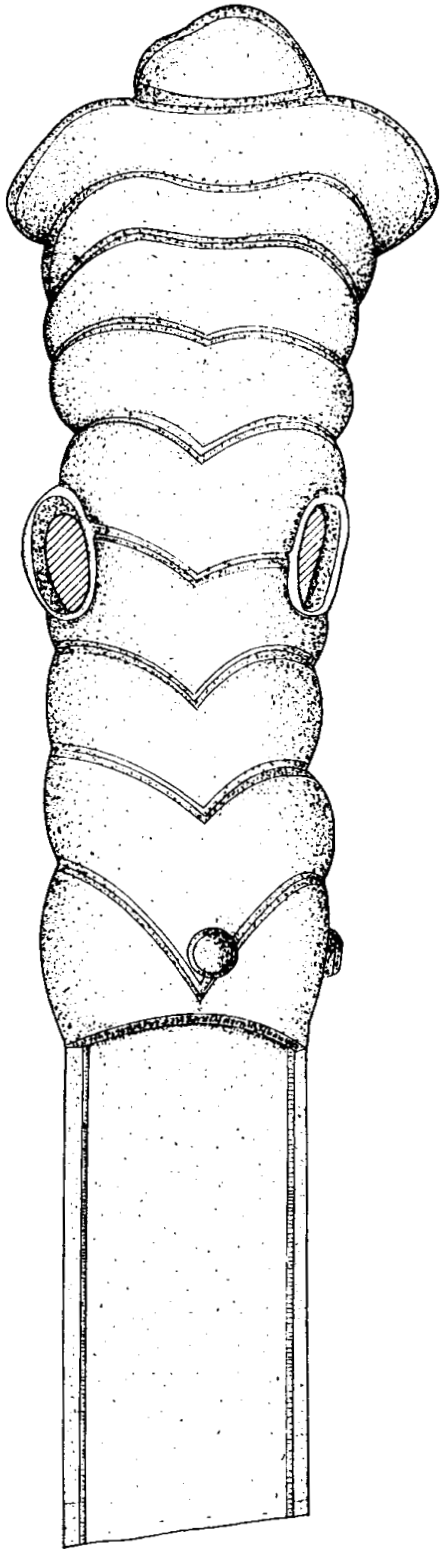
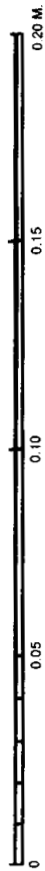

Fig. 6

α ω ο ψ η

ΧΑΛΚΙΝΟ ΕΜΒΟΛΟ ΠΛΟΙΟΥ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ (αρ. Ευρ. 139)

K.N. KAZAMIAKIS

Fig. 7